

TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLÂM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ YAYINLARI

Sempozyumlar / Paneller 1

1. Uluslararası The 1st International
"KUTLU DOĞUM"
İlmî Toplantısı Symposium

İslâm, İslam,
Gelenek Tradition
ve and
Yenileşme Change

İstanbul 1996

**GELENEK ve YENİLEŞME AÇISINDAN
TECDİD HADİSİ HAKKINDA
BİR DEĞERLENDİRME**

Dr. Mustafa Ertürk

Türkiye Diyanet Vakfı
İslâm Araştırmaları Merkezi

Sayın Başkan ve Muhterem Misafirleri!

Her şeyden önce tebliğ sahiplerine çok kıymetli tebliğlerinden dolayı teşekkür ederim. Tebliğler şekil veya muhteva açısından diğer müzakereciler tarafından değerlendirildiği için bu hususta fazla bir şey söylemenin gerekli olduğunu zannetmiyorum. Ne var ki "İslâm, Gelenek ve Yenileşme" adlı bu sempozyumun ilk oturumunda dinin ikinci kaynağı olarak kabul edilen hadis ve hadis ilimleriyle ilgili yenileşme ve yenileştirme hareketlerinden bahseden bir tebliğin sunulmamasını ya da dinde yenileşmeyle veya tecdidle ilgili düşünce ve hareketlerde İslâm dünyasında etkisini uzun süre devam ettirmiş ve çoğu zaman dinî başvuru kaynağı olmuş "tecdid hadisi" namıyla da şöhret bulmuş hadis hakkında herhangi bir fikir veya düşüncenin yeterince dile getirilmeyişinin bir eksiklik olduğunu düşünmekteyim. Bu sebeple müzakereci sıfatıyla katıldığım bu oturumda sözünü ettiğim noksanlığı kısmen gidereceğine inandığım tecdid hadisi hakkındaki görüşlerimi arzetmek istiyorum.

Güvenilir kabul edilen hadis kaynaklarından sadece Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'i ile daha sonraki asırlara ait bazı hadis eserlerinde kaydedilen rivayete göre Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğu rivayet edilmektedir: "Allah her yüz senenin başında (yani her asırda), bu ümmete dinini yenileyecek adam (lar) gönderecektir".¹ (İnnallâhe yeb'asü li hâzihi'l-ümmeti alâ re'si küllî mie sene men yüceddidü leha dînehâ).

1 Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Melâhim", 1; Hasan b. Süfyân, *el-Müsned* (İbn Hacer, *Tevâli'l-te'sis*, s. 46); Taberânî, *Mu'cemü'l-evsât*, VII, 271-272; İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 123; Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 522; Beyhâkî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, I, 208; Hatîb, *Târihu Bağdâd*, II, 61-62; İbn Kesîr, *en-Nihâye evl'l-İlten ve'l-melâhim*, I, 17-18; İbn Hacer, *Tevâli'l-te'sis*, s. 45; Süyûtî, *el-Câmiu's-sagîr*, hadis nr. 1845.

Gerçi bazı kaynaklarda râviden kaynaklanan şek ifadesinden dolayı (fi mâ a'lemü) hadisin merfûluğunda sükût eden bazı âlimler olsa da bu hadisin Hz. Peygamber'e aidiyetinin râvinin görüşüyle değil, nübüvvetin şe'niyle sabit olacağını, dolayısıyla söz konusu haberin Hz. Peygamber'den sâdır olduğunu açıkça gösterdiği belirtilerek bu görüşe itiraz edilmiştir.² Ayrıca Hâkim en-Nîsâbüri, Beyhaki, İbn Hacer el-Askalânî³ ve Zeynü'l-İrâ-ki gibi hadis hâfizları bu hadisin sahihliğinde de ittifak etmişlerdir.⁴ Ancak tecdid hadisinin Şâfiî öğretisini meşrûlaştırmak için Şâfiî sonrasında Şâfiî ekolüne mensup taraftarlarca uydurulduğuna dair son zamanlarda Türkçe'ye de tercüme edilen bir makale yayımlanmıştır.⁵ Öncelikle şunu belirtelim ki bu hadisin Şâfiî sonrasında uydurulduğu iddiasını geçersiz kılacak bazı bulgular bulunmaktadır. Bunlardan şimdilik söyleyeceklerimizden en önemlileri şunlardır: Birincisi makale yazarının İbn Adî'nin ifadesini naklen verdiği üzere⁶ bu hadis İbn Vehb'in "Kitâbü'r-Ricâl"inde yer almaktadır.⁷ İbn Vehb'in ölüm tarihi hicrî 198, Şâfiî'nin vefat tarihi de hicrî 204 olduğuna göre sözü edilen rivayetin Şâfiî sonrasında uydurulduğunu söylemek bu bilgiye göre zor görünmektedir. Ayrıca araştırmacının İbn Vehb'in söz konusu kitabından herhangi bir âlimin iktibasta bulunduğu rastlamamış olması hadisin o kitapta olmadığına delil teşkil etmemektedir. Buna ilâve olarak İbn Vehb'in "Kitâbü'l-Fiten"ini hiç kimseye okumadığına dair bilgiye⁸ istinaden "Kitâbü'r-Ricâl"i de başkalarına okumadığını söylemek ve onunla bağlantı kurmak da yanlış bir istidlâldir.⁹ İkincisi Zührî'nin (ö. 124 h.) ilk yüzyılın sonunda Allah'ın bu ümmete Ömer b. Abdülazîz'i başışladığını¹⁰ söylemesi -İbn Hacer'in de belirttiği gibi- bu sözün Zührî döneminde meşhur, ya da en azından mevcut olduğunu gösterebilir.¹¹ Süfyân b. Uyeyne'nin (ö. 198 h.), "Bana ulaştığına göre Resûlullah'ın vefatından sonra her yüz senede âlimlerden bir adam çıkacak, Allah onunla dini kuvvetlendirecektir. Bana

2 Azîmâbâdî, *Avnü'l-ma'bûd*, XI, 397.

3 Azîmâbâdî, *a.g.e.*, XI, 396.

4 Münâvî, *Feyzü'l-kadîr*, II, 282; Azîmâbâdî, *a.g.e.*, XI, 396.

5 Ella Landau-Tasseron, "The 'cyclical reform': a study of the mujaddid tradition", *Studia Islamica*, LXX, 1989, s. 79-117 (Türkçe tercümesi, "Periyodik Reform: Müceddid Hadisi Hakkında Bir İnceleme", trc. I. Hakkı Ünal, *İslâmî Araştırmalar*, VI (4), s. 261-278).

6 Tasseron, *a.g.m.*, s. 99.

7 İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 123.

8 İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 56.

9 bk. Tasseron, *a.g.m.*, s. 99 (88 nolu dipnot); [Bu makalenin tercümesinde adı geçen dipnotun başlangıç cümlesi "İbn Vehb'in Kitâbü'l-Fiten'yle karşılaştırmız" şeklinde yanlışlıkla tercüme edilmiştir ki doğrusu "Kitâbü'l-Fiten hakkındaki bilgiyle veya meseleyle karşılaştırmız" olsa gerektir. Yine "Harmele b. Yahyâ ve Ahmed b. Abdurrahman'ın bu hadisi rivayet ettikleri kabul edilmemiştir" cümlesinde geçen "bu hadisi" ifadesi yerine "bu kitaptan (yani Kitâbü'l-Fiten'den)" şeklinde olmalıdır. Zira İbn Hacer'in *Tehzîbü'l-Tehzîb*, I, 56'da bu hadisle alakalı herhangi bir ifade yoktur; bk. Tasseron, "Periyodik Reform: Müceddid Hadisi Hakkında Bir İnceleme", trc. I. Hakkı Ünal, *İslâmî Araştırmalar*, VI (4), s. 270]].

10 İbn Hacer, *Tevâllî'te'sîs*, s. 49.

11 İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 48-49; Tasseron İbn Hacer'in rivayetin sonunda "isnaddaki râviler her ne kadar sika olsa da Zührî'nin verdiği haber bu hadisin senedini takviye etmektedir" şeklindeki ifadesinin savunmacı bir tonda, dolayısıyla bu hadisin sahte (uydurma) olduğunun bir başka göstergesi olarak düşünmektedir; [ayrıca bk. Tasseron, *a.g.m.*, s. 96-97. Tasseron'un İbn Hacer'in "İl sikati ricâllihî" sözünün İngilizce'den nakledilirken "trustworthy" kelimesinin "sadûk" şeklinde tercüme edilmesi, İbn Hacer'in kullandığı "sıkât" kelimesini karşılamamaktadır; bk. *a.g.m.*, s. 269].

göre Yahyâ b. Âdem (ö. 203 h.) o adamlardan birisidir"¹² dediği nakledilir ki bu haber Hz. Peygamber'e nisbet edilmese bile "yüz senede bir adamın çıkıp dini kuvvetlendireceği" şeklindeki bir anlayışın Şâfiî döneminde ve onun ölümünden önce yaygın olduğunu açıkça göstermektedir. Dolayısıyla tecdid hadisinin Şâfiî'nin vefatından sonra onun talebeleri tarafından uydurulduğu iddiası geçersiz sayılabilir.

İslâm âlimleri hadisin senedinde zikredilen bazı şahıslar hakkında genelde menfi bir kanaate sahip olmadıkları için hadis sahih kabul edilmiştir. Dolayısıyla tecdid hadisini sened açısından şimdilik sahih kabul etmemiz gerekir. Ancak biz hadisin senedindeki ricâlin özellikle Ebû Alkame > Şûrahbîl (Şûrahîl veya Şerâhîl) b. Yezîd (veya Şerîk) > Saîd b. Ebû Eyyûb > Abdullah b. Vehb'e kadar sabırla ve dikkatle yeniden gözden geçirilerek araştırılmasının gerekli olduğu kanaatindeyiz.

Hadisin senedinin sahih olduğunu var sayarak "senedin sahih olması metninin de her zaman sahih olacağı ya da senedinin zayıf olması metninin sahih olmayacağı anlamına gelmeyeceği" ilkesinden hareketle hadis metninin de bir değerlendirilmeye tâbi tutulmasının gerekli olduğunu düşünmekteyiz. Zira bazı hadisler vardır ki senedi sahih olmasına rağmen metinleri ya sahih kabul edilmemiş ya da sahih olduğuna dair ihtilâflar vâki olmuştur. Elbette hadis ilmi kriterlerine göre hadisin senedinin sahih olması genellikle metninin de güvenilir kabul edilmesinde büyük rol oynamaktadır.

Prencip itibariyle vefatından sonra Hz. Peygamber'in doğrudan veya dolaylı olarak geleceğe yönelik haberleri Allah'ın bildirmesiyle ümmetine haber vermesinin (Kur'an'en ve aklen) mümkün olduğunu kabul etmemize rağmen rivayetlerin nakledilmesi esnasında meydana gelmesi muhtemel hata ve yanlışlardan dolayı bu tür haberlerin isabetli izahında bazı müşkillerin bulunduğu da bir gerçektir. Bununla birlikte şu kadarını söyleyelim ki zamanı, mekânı ve tarihi kesin hatlarla belirlenen istikbalî hadiselerden bahseden rivayetleri İslâm âlimleri her zaman ihtiyatla karşılamışlar, hatta bir kısmı hadiste bahsedilen dönemde cereyan eden siyasî, içtimai ve dinî hareketlerin bir yansıması olarak görmüşlerdir. Bu sebeple istikbale yönelik olup senedi sahih kabul edilen bu nevi haberlerin güvenilirliği konusunda mümkün merite ihtiyatlı olmak gerekmektedir. İhtiyattan kastımız hadisin uydurma veya sadece senedine bakılarak güvenilir olmasında ön yargılı ya da peşin hükümlü olunmaması hususudur. İhtilâfı giderilemeyen veya anlaşılamayan bir hadisin bir başkası tarafından da mâkul ve ilmî ölçüler çerçevesinde (müsbet veya menfi anlamda) değerlendirileceğini itibara almak ilimde ihtiyat ve tesebbütün bir gereğidir. Bununla birlikte istikbalî hadislerin anlaşılmasında ve zâhirde görünen problemlerin çözümünde önümüze

12 Ebû Ca'fer en-Nehhâs, *en-Nâsih ve'l-mensûh*, II, 462.

bir dizi problem çıkmaktadır. Hadis ve sünnet konusunda da kendi tarihimizde gözükken problemlerin ve ihtilâfların bizzat bu medeniyetin temsilcileri olan İslâmî ilimlerle meşgul olanlar tarafından halledilmediği ya da görmezlikten gelindikleri sürece meseleyi farklı bakış açısıyla ama çözüm yerine sürekli problem üretmeyi kendilerine şiar edinenlerce başka yöne çekilecekleri de muhakkaktır. Dolayısıyla istikbale yönelik gayb haberlerinden olan teccid hadisinin sadece senedinin değil metninin de bir tahlilinin yapılması gerekmektedir.

Bir hadis metninin incelenmesinde bütünsel olarak Kur'an'a, sahih sünnete veya hadise, akla ve tarihî hadiselerle uygunluğu gibi genel prensiplerin öncelikle dikkate alınması gerekmektedir¹³ (Aslında bu ve buna benzer prensiplerin uygulanmasında farklı yaklaşımların bile söz konusu olduğu unutulmamalıdır). Bu ilkelere göre değerlendirme yapılırken hadisin veya söylenen sözün bilhassa hangi siyak-sibakta; kime, niye, niçin söylendiğinin ve zikredilen her bir ifadenin ne anlama geldiğinin tesbiti de elbette önem arz etmektedir.

Anlamı ve fonksiyonu itibariyle İslâm tarihinde büyük bir rol oynayan ve gaybî özelliğinden dolayı değerlendirilme neticesinde yanılmaların kaçınılmaz olacağı teccid hadisinin sahihliği konusunda da kesin sonuca ulaşmak zor gözükmektedir. Fakat biz şu ana kadar yaptığımız çalışmalardan hareketle teccid hadisiyle ilgili bazı değerlendirmeleri arzetmek istiyoruz. Aslında bu değerlendirmeler makale olarak hazırladığımız bir çalışmayla birlikte daha net bir şekilde anlaşılacaktır.

a) Tarih boyunca vahyin tesirinin azalmaya veya yok olmaya başladığı toplumların -vahiy çerçevesini esas aldığımız zaman- değer yargılarında zaman zaman bir bozulmanın meydana geldiği ya da bir önceki döneme göre olumsuz yönde seyrettiği bir gerçektir. Bu sebeple Cenâb-ı Hak vahyin etkisinin azalmasıyla azıp sapmaya başlayan toplumlara aralıklarla peygamberler ve uyarıcılar göndermek suretiyle dini canlandırmıştır. Peygamberlik son nebî Hz. Peygamber'le ve onunla gelen vahiy de kıyamete kadar vahiy canlılığını sürdürecektir Kur'an'la son bulmuştur. Bu ilâhî canlılığa onun pratik hayata yansımalarıyla tecelli eden Hz. Peygamber'in uygulamaları da ilâve edilebilir. Toplumun her kesiminden insanların kendisinde muhakkak bir örnek yaşam tarzı bulacağı bu vahyi, sürekli canlı tutmak için de tarih boyunca tarihe yön verecek önemli şahsiyetler olagelmıştır. Reşîd Rızâ'nın ifadesiyle Allah nübüvvet hidayetini canlandırmak suretiyle nübüvvet asrından sonra müceddidler, ıslahatçı önderler ve zalimlerin yeryüzünde ifsat ettiklerini düzeltmek için peygamberlerin vârislerini göndermiştir. İslâm sadece cami veya mescidlere hapsedilmeyip aynı zamanda fert ve toplumla alâkalı hayatın her safhasını kapsayan ilâhî bir nizam olduğu

13 Meselâ bk. Hatîb, *el-Kifâye*, s. 432; İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, I, 106; İbn Kayyim, *el-Menârü'l-münîf*, s. 67-96.

içindir ki bütün müessese ve kurumların gündeminde kalmaya devam edecektir. İşte İslâm'ın ilk asırlarından günümüze kadar bu canlılığı muhafaza ettiren ve müslüman ilim adamları üzerinde büyük tesiri olup onların ilmi gayretlerine dinamizm ve dinî meşrûiyet kazandıran faktörlerden birisi de tecdid hadisi olmuştur. Her ne kadar İslâm âlimleri kendilerinin müceddid olduklarını veya olacaklarını hayattayken açıkça zikretmişlerse de Süyûfî gibi ulemâdan bir kısmının müceddid olacağını ummak suretiyle tecdid hadisinde zikredilen müceddid vasfına sahip olmak, dolayısıyla Allah'ın rızâsını kazanabilmek için bir nevi yarış içerisinde olmaları ve onların bu vasıftaki insanları da müceddid olarak kabul etmeleri hadisin İslâm âlimleri üzerinde ne kadar pratik etkisinin olduğunu açıkça göstermektedir.

b) Ebû Dâvûd'un *Sünen*'indeki hadis metnini diğer varyantlarıyla karşılaştırdığımız zaman metin içerisinde izahı izâfî olup kişiden kişiye değişebilen farklı ifadelerin yer aldığı gerçeğinden hareketle metnin değişmeden Hz. Peygamber'den rivayet edildiğini iddia etmek kolay olmasa gerekir.

c) Müceddidin Ehl-i beyt'ten olacağına dair tecdid hadisinin başka varyantını mehdînin Kureyş'ten ve Ehl-i beyt'ten çıkacağını haber veren diğer rivayetlerle birlikte incelediğimizde dikkatten kaçmayan bazı noktalar bulunmaktadır. Halifelik ve mehdîlik hakkının Kureyş'e ve Ehl-i beyt'e tevdi edildiğine inanan bir toplumun müceddidlik hakkını da başka gruplara ve kabilelere vermeyeceği pek tabii olarak ortaya çıkmaktadır. Ömer b. Abdülazîz ile Şâfî'nin I ve II. asrın ilk müceddidleri olarak görülmesinde hemen hemen herkesin ittifak etmesi bunun en açık örneğidir. Gerçi onların ilk müceddid kabul edilmelerinde hadis metninde her yüz senesi kaydının yer alması ve ölüm tarihlerinin (101 h. ve 204 h.) tetâbuk etmesi bir faktör olarak düşünülse bile hadis ilmine ve sünnet-i seniyyeye büyük hizmet etmeleri asıl etkenlerden biri olarak düşünülebilir. Zira Ömer b. Abdülazîz resmî anlamda hadislerin bir araya getirilmesine öncülük etmekle, Şâfî de kendi zamanına kadar kısmen dağınık halde bulunan hadis usulü ilmini sistemli hale getirmekle ilk iki asrın ilkleri arasında yer almışlardı. Ancak kanaatimizce bir başka ve önemli bir faktör de onların Kureyş soyundan gelmiş olmalarının dikkatten uzak tutulmadığıdır. İlk dönemlerde uğruna çatışmaların olduğu ve savaşların yapıldığı halifelüğün, devlet başkanlığının ve hatta bu ümmetin kurtarıcısı olarak beklenen mehdînin bile Kureyş kabilesinden ve Ehl-i beyt'ten olacağına dair yaygın kanaatin tecdid hadisine de yansımalarını ve hadisin anlaşılmasında veya yorumlanmasında Kureyş'e ve Ehl-i beyt'e bir öncelik verildiğini görmekteyiz. Kureyş'e sövülmemesini, ondan ileriye geçilmemesini ve ona ilim öğretilmemesini, aksine ondan ilim öğrenilmesini, zira Kureyş âlimlerinin yeryüzünü adalet ve ilimle dolduracağına dair zayıf hadislerin (sözlerin) bir delil olarak ileri sürüldüğü¹⁴ mehdî sıfatını

14 İbn Hacer ve Beyhakî, Kureyş âlimleriyle ilgili kaydedilen rivayetlerin hepsinin hem zayıf olduğunu, hem de tarihlerinin bir arada değerlendirildiğinde aslının olduğunu söylerler. İlgili rivayetler ve değerlendirmeler için bk. *Tevâhî'î-te'sîs*, s. 42-45. Aslında bu âlimlerimizizin konuyla alakalı zayıf rivayetler üzerine yaptıkları değerlendirme, on sifin alt alta toplamak suretiyle elde edilen neticenin yine aynı rakam olmasına benzemektedir.

Kureyş'ten ve Ehl-i beyt'ten başka kimselere lâyıf görmeyenlerin müceddid sıfatını da tekellerine alacağı elbette kaçınılmazdır. Nitekim Ömer b. Abdülazîz'in ilk müceddid olması yanında ona mehdîlik vasfının yüklenmesi bu fikrimizi teyit etmektedir. Meselâ -güya- Hz. Ömer'in, yüzünde "şîn" harfi olan ve kendi soyundan bir adamın geleceğini ve yeryüzünü adaletle dolduracağını söylemesi ve haberi nakleden Nâfî'nin de bu adamın Ömer b. Abdülazîz olduğunu tahmin etmesi,¹⁵ İbn Abbas'ın kendisine mehdî hakkında soru soran birisine Allah'ın bu ümmeti Ehl-i beyt'in evveliyle hidayete erdirdiğini sonrasında da kurtaracağını, iki mehdîden birinin Ömer el-Eşec (Ömer b. Abdülazîz) olduğunu zikretmesi gibi benzer diğer rivayetlerin mevcut olması mehdîlik hakkının da Ömer b. Abdülazîz'e tevdi edildiğini göstermektedir.¹⁶ Şâfî'nin mehdî olduğu açıkça belirtilmese de hem ilmiyle hem de Kureşî olması sebebiyle cehaletin arttığı, ilmin ortadan kaybolmaya başladığı, sünnetlerin yok olup bid'atların zuhur etmeye başladığı kabul edilen bir dönemde ortaya çıkıp dini, yani sünneti yeniden ihya ettiği düşüncesiyle zımnen mehdî kabul edilmektedir. Her ne kadar zayıf rivayetlerden kesin sonuçlara ulaşılamayacağı ileri sürülse bile bu rivayetler ilk dönemlerde Kureyşlilik'le ilgili toplumun belli kesimindeki düşünceleri kısmen yansıtmaktadır.

Bu hadisi Ahmed b. Hanbel'in her yüz senenin başında insanlara sünnetleri öğretecek ve Resûlullah adına yalan söylemeyi engelleyecek kişi veya kişileri Allah'ın göndereceği tarzında yorumlaması¹⁷ tecdid hareketinin sünnetlerin unutulmaya başlandığı ve mevzû hadisin yaygın olduğu bir dönemi yansıtmaya açısından önemli gözükmektedir. Dolayısıyla tecdid hadisini sadece bir tek varyantıyla değil, o dönemdeki toplumun mehdîlik ve halifelik konusundaki görüşleriyle birlikte değerlendirildiğinde farklı ama o toplumun gerçeğiyle daha yakından alakası bulunan bir anlam kazanacağı muhakkaktır.

d) Son olarak tecdid hadisinin Hz. Peygamber'den sâdir olduğunu kesin bir dille ifade edememekle birlikte onun farklı varyantlarıyla geçmişte asırlardan beri İslâm toplumunun geleneğe bağlı olduğu gerçeğini yansıttığını, o topluma belli ölçüde dinamizm kazandırarak ilmî ve fikrî gelişmelere bir katkısının olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu hadisin, doğuşundan günümüze kadar farklı kültürlerin, medeniyetlerin, düşüncelerin ve anlayışların harmanlanmasıyla teşekkül eden bir (İslâmî) geleneği içinde yaşadığımız gerçekliğin problemlerine kalıcı çözümler getirici tarzda İslâm'ın aslına uygun olarak yeniden değerlendiren, ama belli mesleğe, gruba, partilere ya da milletlere mahsus olmayıp her türlü dinî, ilmî ve teknolojik gelişme yönündeki yenileşmelere öncülük edip bu uğurda azimle mücadele eden bütün müceddidlere ışık tutacak bir anlayışa dönüştürülerek "İslâm, gele-

15 Nuaym b. Hammâd, *el-Fiten*, s. 67, 75.

16 Nuaym b. Hammâd, *a.g.e.*, s. 230-231.

17 İbn Hacer, *Tevâhî't-te'sis*, s. 48.

nek ve yenileşme" üçlüsünü bünyesinde barındırır bir tarzda İslâm'ın geleceğine yönelik büyük projelere sürekli ilham kaynağı olabileceğini ümit etmekteyiz. Aynı şekilde kanaatimiz odur ki her müslüman bu uğurda kendini bir müceddid kabul ederek İslâm'a hizmet etmeli, Allah'ın sadece Kureys kabilesinden veya Hz. Peygamber'in soyundan birilerini her yüz yılda gönderceğine dair insanı atâlete ve tembelleğe sevkettiğine inandığımız bir düşünceye kapılmamalıdır. Zira müslümanın bir gününün diğer gününe eşit olamayacağına dair Peygamberî beyan her müslüman müceddid adayının edinmesi gereken bir prensiptir.

Bibliyografya: Nuaym b. Hammâd, *el-Fiten* (nşr. Süheyl Zekkâr), Beyrut 1414/1993; Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Melâhim", 1; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil en-Nehhâs, *en-Nâsîh ve'l-mensûh fi kitâbillahî azze ve celle ve'ttîlâfî'l-ulemâi fi zâillike* (nşr. Süleyman b. İbrâhîm b. Abdullah), I-III, Beyrut 1991; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsât* (nşr. Mahmûd Tahhân), I-XI, Riyad 1995; İbn Adî, *el-Kâmil fi du'atâi'r-ricâl*, I-VIII, Beyrut 1985; Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek* (nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ), I-IV, Beyrut 1990; Beyhâkî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr* (nşr. Abdülmu'tî Kal'acî), I-XV, Karaçi 1991; a.mlf., *Menâkibü's-Şâfîi* (nşr. Seyyid Ahmed Sakka), I-II, Kahire 1971; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, Haydarâbâd 1357; İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât* (nşr. Abdurrahman Muhammed Osman), I-III, Dârü'l-fîkr 1983; İbn Kayyim, *el-Mendürü'l-münîf fi's-sahîh ve'd-dalîl* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Halep 1983; İbn Kesîr, *en-Nihâye fi'l-fiten ve'l-melâhim*, I-II, Beyrut 1991; Münâvî, *Feyzü'l-kadîr şerhü'l-Câmi'is-sagîr*, I-VI, Beyrut 1988; Zerkeşî, *et-Tezkire fi'l-ehâdisi'l-müştehire* (nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ), Beyrut 1986; İbn Hacer, *Tevâli'l-te'sîs li meâll Muhammed b. İdrîs* (nşr. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kadî), Beyrut 1986; a.mlf., *Tehzîbü't-Tehzîb*, I-XII, Beyrut 1907; Süyûtî, *el-Câmi'u's-sagîr* [*Feyzü'l-kadîr*le birlikte yayımlanmıştır], I-VI, Beyrut 1988; Deylemî, *el-Firdevs bi me'sûri'l-hitâb*, I-VI, Beyrut 1406/1986; Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, I-XVI, Beyrut 1985; Azîmâbâdî, *Avnû'l-ma'bûd* (nşr. Abdurrahman Muhammed Osman), I-XII, Medine 1968; Sehârenfûrî, *Bezlü'l-mechûd fi halli Ebf Dâvûd* (nşr. Muhammed Zekeriyâ b. Yahyâ), I-XX, Kahire 1973; Emîn el-Havîlî, *el-Müceddidûn fi'l-İslâm*, Kahire 1965; Abdülmüteâl es-Saîdî, *el-Müceddidûn fi'l-İslâm mine'l-karni'l-evvel ile'r-râbi' aşar* (100-1370 h.), Mektebetü'l-âdâb, ts.; Reşîd Rızâ, *Târîhu'l-üstâz el-İmâm eş-Şeyh Muhammed Abdüh*, I-IV, Mısır 1925; Tasseron, Ella Landau, "The 'Cyclical reform': A Study of the Mujaddid Tradition", *Studia Islamica*, LXX, 1989, s. 79-117; (Türkçe tercümesi: "Periyodik Reform: Müceddid Hadîsi Hakkında Bir İnceleme", (trc. İ. Hakkı Ünal), *İslâmî Araştırmalar*, VI (4), s. 261-278.